

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANININ PUBLİSİSTİKASI

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyətini əsasən daxili istibad və xarici müstəmləkəçilərlə mübarizə, Azərbaycan cəmiyyətinin islahı üçün yeni yolların axtarışı, yeni elmlərə münasibətdə İslam dininin mövqeyinin müəyyənəşdirilməsi, torpaq islahatı, iqtisadi məsələlər, rabitə vasitələri, vergi sisteminin nizamlanması, mülkiyyət məsələləri və şübhəsiz ki, ilk növbədə azadlıq, hürriyyət arzusu əhatə edirdi.

Xiyabaninin publisistikası şah üsulidarəsinin milli təfəkkürün inkarına söykəndiyi bir zamanda, Azərbaycan xalqını qoruyan sipər kimi idi. Xiyabani publisistikası xalqına imperalizmin cazibə qüvvəsinə qarşı müqavimət göstər-məkdən ötrü mənəvi güc bəxş edirdi. Xiyabani ictimai və siyasi baxışlarını fəlsəfə arasında irəli sürür, bütün çıxışlarında hadisələri bir siyasətçi kimi deyil, bir filosof kimi təhlil edirdi.

O, Güney Azərbaycan milliyətçi hərəkatının lideri olmaqdan əlavə, həm də Azərbaycanın ən görkəmli publisistlərindən biri sayılır. Onun düşüncəsinin mərkəzində "Təcəddüd" (müasirləşmə) məfhumu dayanırdı. O, hətta üsyanın həyata keçirilməsini nəzəri cəhətdən işləyib hazırladığı "Təcəddüd" məsləki əsasında təşkil etmişdi. "Təcəddüd" yenilikçi məsləki imperalizm ağılığına, şah hakimiyyətinin zülmünə, feodal geriliyi və istibad qalıqlarına, ictimai ədalətsizliyə qarşı üsyan edən siyasi və demokratik azadlıqlar, həqiqi xalq hakimiyyəti və s. kimi inqilabi-demokratik tələblər irəli sürən, nəhayət Güney Azərbaycanın milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan bir əqidə, siyasi-nəzəri bir cərəyan idi. Bu cərəyan siyasi mübarizədə nə sağ, nə də sol olmayan, Xiyabaninin dəfələrlə təkrar etdiyi "Qara xətt" götürən radikal xırda burjuva platforması idi. Həmin cərəyan iri burjuaziya və torpaq əsirləşmələrindən başqa bütün sinif və təbəqələri vahid bir cəbhədə birləşdirmək imkanı verən və o vaxt üçün məqbul sayılan düzgün hərəkat xətti idi.

"Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti göz-sən ki, İran sənənlə Avropa mədəniyyətinə baxır" - deyən Xiyabani, Təbrizdən başlamış üsyanın bütün İrana yayılacağına və bu işdə Azərbaycanın, ələlxüsus Təbrizin mühüm rol oynayacağına söyləyirdi. "Təbriz İrana nicat verəcəkdir" kəlamı doğma diyarı Azərbaycanın vürğunu və fədaisi olan Xiyabaninin səmimi sözləri idi. İyun ayının 23-də o deyirdi: "Bu gün Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir. Bu demokratik hökumət Təbrizdən başlayacaq və İranın ən ucqar şəhərlərinə də şamil olacaqdır. Biz yavaş-yavaş bu ali məqsədimizə çatacağıq. Bütün idarə və məqamlar bizim nəzarətimiz altında olacaq".

Bununla da Xiyabani gələcək demokratik quruluşda bütün İranda, əslində hakimiyyət başında məhz azərbaycanlıları görmək özmini ifadə etmişdir. İranda müasirləşmə, Qərbləşmə ilə sinonimdir və Qərbləşmə milli dəyərlərin inkarı kimi başa düşülür. Xiyabaniyə görə isə "Təcəddüd" cəmiyyət və fərd səviyyəsində müasir dövrün şərtlərini mənimsəmək və zamanla ayaqlaşmaqdır" O, təcəddüdü milli dəyərlərin üzərində qurulmuş yeniləşmə prosesi kimi görürdü. Xiyabaninin düşüncəsində müstəqilliyin çox önəmli yeri var idi. Müstəqillik olmayan yerdə təcəddüddən söhbət gedə bilməz. Bir humanist və bütün bəşəriyyəti sevən insan kimi Xiyabani tək öz xalqının deyil, bütün xalqların müstəqil olmasını istəyirdi. O, çıxışlarının birində hər bir xalqın müstəqilliyinə xüsusi əhəmiyyət verərək "Bir xalqın şərəfəti üçün birinci şort onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil

olmayan bir xalqın əzmi və fəaliyyəti yoxdur"- demişdi.

Xiyabaninin ədəbi fəaliyyəti əsasən irticaçıların yırtıcılaşdığı bir dövrə təsadüf edir. Məhz buna görə də onun publisistikasında müstəmləkə xalqlarının çox acınacaqlı vəziyyəti, imperialistlərin təkə İranda yox, bütün Şərqdə törətdiyi fitnəkarlıqlar xüsusi yer tutur. Xiyabaninin publisist yazılarında və çıxışlarında İran milli azadlıq hərəkatının sadəcə icmalı deyil, bu hadisələrin xarakteri, mahiyyəti və istiqaməti obyektiv şəkildə izah edilir. Bilavasitə hadisələrin içində olan ictimai xadimin alovlu sözləri xalqı daima ölüm-dirim mübarizəsində qətiyyətli, cəsarətli, sərvaxt və həmrəy olmağa ruhlandırır.

Bu dövrdə Güney Azərbaycanda ictimai fikrin inkişafında "Təcəddüd" qəzetinin böyük rolu olmuşdu. Geniş xalq kütlələri arasında qəzetin nüfuzunu təsəvvür etmək üçün, onun redaksiyasına göndərilən məktubları nəzərdən keçirmək kifayətdir. Kəndli, şəhərli, kargər, əsnaf, ruhani və s. Təbəqələrin nümayəndələri tərəfindən yazılan bu məktublarda geniş xalq kütlələrinin "Təcəddüd" qəzetinə səmimiyyəti oxunmaqdadır. "Təcəddüd" 1917-ci ildən etibarən fəaliyyətə başlayan sonra, 137-ci nömrədən 202-9-ci nömrəyədək rəsmən Xiyabaninin müdirliyi və baş mühərrirliyi ilə çap edilmişdi. Öz məzmunu və istiqaməti cəhətdən İranda çıxan bütün qəzetlərdən fərqlənən "Təcəddüd"ün əsasən fars dilində nəşr edilməsi, Xiyabaninin Azərbaycan dilini intişar etmək yolunda olan tədbirlərə qarşı bir hərəkat idi. Hamıya məlumdur ki, İranda, Şah İsmayıl Xətəinin dövrünü çıxsaq, tarix boyu sayı farslardan artıq olan azərbaycanlılara bir xalq kimi heç bir hüquq verilməmişdir.

Xiyabaninin yaşadığı dövrdə 1906-cı ilin dekabrından Təbrizdə nəşr olunmağa başlayan "Azərbaycan" adlı satirik jurnaldan və "Feryad" adlı qəzetdən başqa İranda ümumiyyətlə azərbaycanlılarla bağlı nə bir dərgi, nə də bir ruznamə nəşr olunmamışdı. "Azərbaycan" jurnalı da Məşrutə hərəkatı dövründə yalnız bir il müddətində fəaliyyət göstərmişdi. Şübhəsiz ki, bütün bunlar da Xiyabanini düşündürməyə bilməzdi. Ancaq "Təcəddüd"ün fars dilində çıxmasının başqa bir səbəbi də var idi. Hamıya məlumdur ki, İranda yaşayan azərbaycanlıların yüz faizi fars dilində sərbəst danışsa, eyni zamanda oxuyub-yaza bilir. Lakin İranda yaşayan farsların böyük bir qismi azərbaycan dilində bir kəlmə söz də bilmirlər. Şübhəsiz ki, "Təcəddüd"ün fars dilində çıxmasının səbəblərindən də biri bu idi ki, farslar da bu qəzeti oxuyub maariflənsinlər.

Xiyabani siyasi mübarizənin məqsəd və amalı haqqında "Təcəddüd"ün səhifələrində dərin və bariz məqalələr yazırdı. 24-cü səhifədə Xiyabani tərəfindən yazılmış "Azərbaycan" adlı məqalə diqqəti xüsusilə cəlb edir. O, bu məqaləsində Azərbaycanın müqəddəratı, azadlığı, istiqlaliyyət və milli varlığı məsələsini fəlsəfi baxışlarla vermişdir.

Ümumiyyətlə hər cümləsində dərinliklərə varan Xiyabani heç vaxt boş-boşuna söz işlətməmiş, dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin təbirincə desək, hər sözü az, daha xoş və yerində işlətməmişdir.

Xiyabani bu məqalədə öz ürək sözlərini belə ifadə edir: "Azərbaycan! Bəhanə axtaran özgələr və kinküdürlü özlünlükülər qarşısında vurdur, vuruldu, öldü, öldürüldü. Həyatın çətinliklər və çətkəvirliyi içərisində inqilab və təkamül yolunu keçib yaşadı. Ucdan tutma qırğınlar, soyğunlar, zülm və işgəncələr Azərbaycandakı istiqlaliyyət hərəkatını və azadlıq tələblərini məhv edə bilməyəcəkdir. Özgələr və "özümü-zünkülər" ürəklərində saxladıkları yaramaz fikirlərini həyata keçirmək məqsədilə bu torpağın yaralı sinəsi üzərində dar ağacları qurdular. Zülm və vicdansızlığın qara kölgəsini bu qana boyanmış torpağın üzərinə saldılar. Lakin bu ölkənin qeyrətli cavanları və qəhrəman qocaları başlarını rəşadət səmələrində uca tutub, zülm və ədalətsizlik dünyasını öz ayaqları altında gördülər. Öz gənc həyatlarını həqiqət və azadlıq yolunda mərdliklə fəda edən Azərbaycan övladları içərisində elə məsum balalara təsadüf olmur ki, dar ağacı belə onların zəif vücudu qarşısında tir-tir titrəyirdi. Onların hədə-qədən çıxmış gözləri, göyərmiş dodaqları və sıxılmış boğazları cəlladları qorxudur, rənglərini qaçırdı.

Müharibə əleyhinə olan qüvvələr, daxili və xarici düşmənlər soxulmuş bu varlı əyaləti öz məcaraları üçün meydan təyin etdilər. Təcvüz və zülmün qanlı pəncəsi bu vətənin nəzənin vücudunu parçaladı, qalib və məğlubların yandırdığı atəşlər abad yerləri yaxıb külə döndərdi. Duzçörək qanmayan ünsürlərin qanlı xəncəri Azərbaycanın hörmətdən salınmış qızlarının vücudunda elə yaralar açdı ki, onların qanlı dodaqları bir daha yumula bilməyəcəkdir. Hələ də azərbaycanlıların qanı axıdılmaqdadır. Bu gün Tehranın gözü Azərbaycanın parçalanmış vücuduna dikilmişdir. Dodaqlardan eşidilən kəlmələrdə, qələmlərin yazdığı sözlərdə təqdir sözləri və təhsin nəvaları eşidilməkdədir. Lakin ey qeyrətli Azərbaycan! Ey vətən məftunlarının istiqamətli övladları, ey azadlığın qorxu bilməyən qəhrəmanları! Ey təriflərə ehtiyacı olmayan Azərbaycan! Bütün bu təqdir və təqdislər sənəin verdiyin şəhidlərin qanı bahasınadır. Bunlar sənəin həqiqətən ölməmiş cavanlarının, mərd qocalarının, təsəlli tapmamış qadınlarının və qızlarının səsidir ki, təqdir və təqdisləri İran səmələrində təənnüm edir. Bu eşitdiyini onların səsidir. Dinlə və ayıl! Ey Azərbaycan! Ey demokratik Azərbaycan başını qaldır!

Tutalım ki, bu gün fəlakət və səfalət girdabında boğaza qədər müsibətlərə batmış, vücudun əziyyətlərə düşər olmuş, ən ağır ehtiyaclar içərisində gücsüz və qüvvətsiz əl-ayaq çalmaqdasan. Tutalım ki, qışın bu şaxtası lüt vücuduna qorxunc neşətlərini sancmaqdadır. Tutalım ki, çox bədbəxtsən. Tutalım ki, müharibədə iştirak edən ölkələr sənəin qədər xar olmamışlar. Təqsirli millətlər sənəin qədər əzab və işgəncələrə düşər olmamışlar. Dünyanın ən günahkar ailələri hamısı xilas oldular. Sən isə hələ giriiftarsan".

Zavallı xalqının taleyinə acıyan Xiyabani, Qərb dövlətlərinin azərbaycanlılara qarşı olduqca biganə bir mövqeydə olduğunu qeyd etməklə yanaşı, "Özgələr və özlünlükülər" deyəndə isə fars şovinistlərini və onlara satılmış bir sıra əqidəsiz adamları nəzərdə tuturdu. İstər bu məqaləsində, istərsə də digər məqalələrində və publisistik çıxışlarında Xiyabani tez-tez Azərbaycan və azərbaycanlılar sözlərini təkrar edirdi.

Məlum məsələdir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər azərbaycanlıların necə adlandırılması, Azərbaycan ziyalıları tərəfindən dəfələrlə düşünülə də, qəti bir nəticə əldə edilməmişdi. Odur ki, azərbaycanlılar sadəcə olaraq "müsəlman" adlanırdılar. Hətta əcdadlarımızın böyük bir qismi özlərinin türk olduğunu belə bilmir, özlərinin yalnız İslam dininə qail olduğunu anlayaraq, "Biz müsəlmanıq" deyirdilər.

1892-ci ildə Kamal Ünsüzadə "Azərbaycan" adlı qəzet çıxarmağa təşəbbüs göstərmişdi, ancaq çar hökuməti bunun qarşısını almışdı. 1909-cu il mayın 1-də Məhəmmədəğa Şahtaxtılı "Kaspi" qəzetində "Zaqafqaziya müsəlmanları necə adlandırılmalı" məqaləsində bu türkdilli xalqın azərbaycanlı olduğunu bildirmişdi. 1903-cü ildə görkəmli ədəbiyyatşünas Firidun bəy Köçərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı çıxmışdı. Ancaq bunu siyasi doktrina halında həyat və siyasət səhnəsinə atan M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur.

1911-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə çar qoşunlarının İrana daxil olması ilə əlaqədar Türkiyəyə getmiş və orada "İran türkləri" adlı məqalə yazmışdır. Bu məqaləsində başlayaraq, o müstəqil Azərbaycan ideyasını işləyib hazırlamağa məşğul olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da Güney Azərbaycandakı milli-demokratik qüvvələrin şüuruna müəyyən təsir göstərmiş və gələcəkdə Xiyabani publisistikasında mərkəzi yer tutan konsepsiyaya çevrilmişdi.

Xiyabani eyni zamanda "Təcəddüd" qəzetində çap etdirdiyi publisistik məqalələrində mürtəce qüvvələrin dayağı olan şah üsul-idarəsinə kəskin tənqid edirdi. O göstərirdi ki, mütləqiyyətin zülmü və insafsız qayda-qanunları hamını cana gətirmişdir. Xiyabani torpağı "öz əlləri ilə işləyənlərin ixtiyarına" verməyi, vergiləri azaltmağı, ən zəruri ərzaq məhsullarını ucuzlaşdırmağı və rəiyyətdən seçilmiş adamların ixtiyarına verməyi yazaraq, zəhmətkeş kütlələri həmrəy olmağa səsləyirdi. O inqilabın milli-azadlıq mübarizəsinə təsir göstərəcəyini inanırdı. Çünki inqilabi hərəkat meşşan insanların zəhmətkeşlərə olan münasibətdə riyakarlıq pərdəsini parçalayıb atmışdı. Xiyabani görürdü ki, inqilabi hərəkat baş verəndən sonra möhürlü ağızlar açıldı, neçə illər bir-birinin üstünə toplaşmış dərdlər aşkar olmağa başladı.

Bu ziddiyyətlərə baxmayaraq Xiyabaninin siyasi publisistikası Azərbaycan xalqının milli suverenlik uğrunda mübarizələri tarixində mühüm yer tutdu. O, vahid İran azadlıq hərəkatının deyil, məhz Azərbaycan istiqlali hərəkatının böyük hadisəsi oldu, özündən sonra məhz bu yöndə ciddi əhəmiyyət kəsb etdi..

(Davamı var)

VÜQAR ƏHMƏD,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun
"Mətbuat tarixi və publisistika"
şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor